

ԷՋ ՄԸ ՕՐԻՈՐԴ ՓՕԼ ՀԱՆՐԻ ՊՈՐՏՈՒ

“ՏՐԱՊԻԶՈՆՑԻ ԱՆԹԱՌԱՄ” ՎԵՊԵՆ

... Փոթորիկը պայթեցաւ Յունիս 25ի Շաբաթ օր մը: Ամէն ինչ կը յիշեմ, որ պէս թէ երէկ իսկ սրտաւհաճ ըլլար: Շուշան տուն դարձաւ՝ դժնեայ դէմքով, աչքերը գուրս ինկած: Փողոցէն կը բարձրանար ողբ մը միօրինակ, սրտաճմլիկ ինչպէս տղու մը մզկոտութիւն: «Ի՜նչ կայ, տատա»: Ուսերէն բռնեցի զայն: Փորձեց խօսիլ, բառերը կոկորդին մէջ կը կտուլէին, իր ջգաձգուած դէմքը կարմիրով կ'արատուէր, ոչ մէկ ձայն կ'ելլէր բերնէն: Գերագոյն ճիգ մ'ըրաւ, վզին երակները վրթելու չափ պրկուած, կապուած լեզուն չշարժեցաւ: Դուրս քաշեց սաբաւ դիւ: Ամէն մարդ կը վազէր: Կիներ իրենց գոգնոցներուն մէջ կը հեծկտային: Հոծ բազմութիւն մը կը խոնուէր ազգաբնի մը առջեւ: Շուշան դիւ առաջին կարգը հրեց: Փորձեցի կարգաւ: Ամէն ինչ կը ճօճէր գիմացոյ: Մարդիկ կը շարժէին, հսկայ ալիքներու վրայ կարծես ծփուն: Յիշեցի որ ազգագիրը կը կրէր, վեր կ'ելլէր ու վար կ'իջնէր անդադար: Տառերը կը պարէին:

«... Բոլոր Հայերը, հիւանդներէն զատ, ստիպուած պիտի ըլլան մեկնիլ՝ ներկայ յայտարարութեան գիւղերու եւ թաղերու մէջ հրապարակուելու թուականէն սկսեալ միջնաւ հինգ օր պայմանաժամով, հսկողութեան տակ ժամտարմներուն որ անոնց պիտի ընկերանան:

«... Անոնց արգելուած է ծախել իրենց կալուածները կամ գոյքերը ինչպէս եւ յանձնել այս վերջինները սերիշ անձերու,

որովհետեւ իրենց աքսորը ժամանակաւոր է, եւ իրենց կալուածներն ու գոյքերը պիտի մնան հսկողութեան տակ կառավարութեան որ հոգ պիտի տանի անոնց:»

Ինծի թուեցաւ որ անդունդի մը յատակը կը սահէի, միշտ աւելի արագ, միշտ աւելի խոր: Շուշանի ուժեղ դատաւիր զիս կ'անդուն տալէն: Անմիջապէս ուշաթափ չէի եղած: Տարտամօրէն կը լսէի որ շուրջս կ'ըսէին թէ Հայերը պիտի կարենային 200 դուշ տանիլ հեռերնին եւ թէ անոնք որ տակից աւելին իրենց վրայ պահել պիտի փորձէին՝ պատերազմական տեսանկերուն պիտի յանձնուէին:

Այահոյաբար խոստումներ, մահու սպառնալիքներ, տարագրութեան հրամաններ, այս բոլորն իրարու կը խառնուէին ու կը շփոթուէին խեղճ ուղեգիր մէջ: Քունքերս պայթելու տափփում կը դռնէին: Ֆրագներու ծուէններ կը համեմէին ինծի՝ ինչպէս սուգակի մը զանգակին խորը:

— «Գէորգ Դուրեան սրբազանը ձերբախալուեր է: Տեսաի մը դատարան կազմակերպեր են որ կը դատաւարուէ առանց դատելու:

Մեր եպիսկոպոսը՝ կը կարծեմ տեսնել իր աչքերը ա'յնքան բարի, եւ իր մագաղաթակերպ դէմքը՝ անհունօրէն հեզահամբոյր եւ իր ձեռքը՝ օրհնելու համար վեր բարձրացած: Կը տեսնեմ, մեր սեղանին գլուխը նստած, ինծի հարցումներ կ'ուղչէ իմ ընելիք ճամբորդութեանս վրայ: Բան մը չեմ հասկնար: Ու միշտ այդ

Չուրը որ զիս կը պարուերէ ու կը ջախջախէ եւ չի թողուր որ վազեմ:

— «Ա՛հ, ի՞նչպէս կ'ուզես որ մեկնինք չորս փոքրիկներով որոնց անդրանիկը հազիւ վեց տարեկան է: Դանդաղ կոտորած մըն է աս: Ա՛հ, դո՛ւն սպաննէ մեզ, Գէո՛րգ, դո՛ւն սպաննէ՛ մեզ, կը հեծէ խոնջ ձայն մը:

— Աս աւելի գէշ է քան կոտորածը, կը պատասխանէ մարդը կոկորդին մէջ հոնգիւնով մը:

— Մօտակայ թօթ գիւղին մէջ, հայրս բռնեցին, երկու եղբայրներս առջեւը գրին եւ նշանադրութեան փորձի պէս զէնքերնին անոնց վրայ պարպեցին:

— Թօթի մէջ նոյնպէս, քոյրս պղծեցին իր ամուսնոյն աչքին առջեւ եւ տանը կրակ տուին:

Կատաղութիւնը կը ծնի ու կ'աճի ամէն մէկ սրտի խորը եւ կը պահուարի հոն: Ա՛հ, եթէ հրացաններ ունենայինք...

Այն ֆիզիքական տպաւորութիւնն ունիմ թէ սիրտս խորտակուած է: Բայց պիտի անշուշտ գուրս ելլեմ՝ այս ահաւելի մղձաւանջէն: Անցեալ տարի, ճիշտ այս միջոցին, բաց գոյն զգեստով Մարտէյի մէջ ման կուգայի: Պէտք է թօթուիմ, 1915ն ենք: Կը գտնանցեմ կոր: Երախայի մը հեծկտանքները արթնցուցին զիս:

Շուշանի լեզուն բացուեր էր: Խեղճ փոքրիկը միտիթարեցինք: Ան մայրը կորսնցուցեր էր: Իր վարժուհին մեկնել էր, եւ հայրը գրեթէ ին, քաղաքին այր մարդոցմէն ուրիշ շատերու հետ, կառքերէն մէկուն մէջ որ գէպի Սամսոն կ'երթային: Նաւակները ետ դարձած էին: Ան երկար տանն անոնց դարձին սպասեր էր, վասն զի չէր հեռացեր նաւահանգիստէն, աղբի կոյտները քրքրելով հացի կտոր մը գտնելու համար հոն: Դրացուհի մը մօտեցեր էր ասոնց. «Այո՛, վաղին անոնց ըսաւ՝ Դուք ծովու ճամբով պիտի աքսորուիք»: Ի զուր առաջարկեցին իրենց հարստութիւնը, իրենց հոգերը տալ: «Ձեր ստացուածքները արդէն մերն են», պատասխանեցին իրենց: Անոնց

մէկը միայն ողջ է մնացեր. գիրուկ մարդ մը, Վարդան անունով, որ, թէպէտ գլխէն վիրաւորուած, կրցեր է մինչեւ ծովափունքը լողալ: Խօսելու կարողութիւնը կորսնցուցեր էր եւ պո՛ւմ, պո՛ւմ միայն կը պոռար: Վերջապէս կարելի եղաւ իմանալ թէ մակոյկ մը սրուն մէջ ժանտարմաներ կային՝ տարագրեալներու նաւակներուն մօտեցած եւ զանոնք ծովատոյգ էր ըրած: Բայց կառավարութիւնը ատոր ալ գործը կարգադրեց, Վարդան հիւանդանոց տար. ուեցաւ ուր փութկոտ խնամքներ անոր հաշիւը մաքրեցին: Երախան կը շարունակէր լալ: Ձայն առինք մեզի հետ տարինք:

Հինգ օրուան կեանք, շա՛տ էր: Մայրս տկարացած էր մտահոգութիւն պատճառելու աստիճան: Շուշանին հետ կ'երթայի մինչեւ Ամերիկեան Միսիսնաքներու վարժարանը: Տնօրէնը հօրս բարեկամներէն էր, առաջին սրահները արդէն խճողուած էին պտուղի կողմերով ու ճերմակեղէնի սաւառներով՝ որ լեցուած էին դրամով ու գոհարեղէններով զոր աշակերտներուն ծնողքները կը բերէին հոն ի պահ գնելու համար: Թուրքերու խոտտումներուն ո եւ է վտտահութիւն չունէին: Կաթովիկ հիւանդները, ծերերը, յղի կիները եւ տղաքը պէտք էր հիւրընկալուէին քաղաքին հիւանդանոցին մէջ: Ամերիկացին ամէն ջանք ըրաւ զիս համոզելու որ մայրս հոն չթողում: Ժանտառենդ բառը անոր համար ամենէն ապահով անցագիրը պիտի ըլլար: Այդպէս՝ միտիթարութիւնն ունեցայ զայն Աստղաղարդ Դրօշին պաշտպանութեան տակ մնացած գիտնալու: Քանի մը ամիս յետոյ, Թուսերը Տրապիզոն մտան: Ամէն անոնք որ հիւանդանոցը տպաստանած էին՝ արտաքսուած, ճամբաներուն վրայ ձրգուած էին...

Կը ստիպուիմ մտածելու թէ պատերազմը արգարանալի բան մըն է, ու նոյն խակ յեղափոխութիւնը, հակառակ իր զրգուելի ծայրայեղութիւններուն եւ այն բոլոր տղմին զոր ան հոգիներուն խորէն մին-

չեւ անոնց մակերեսը կը հանէ: Արիւնտ գէպքերը 1915ի այդ ամսուան, ուր արեւը պէտք էր անհետանար, ոչ պատերազմ՝ եղան, ոչ յեղափոխութիւն: Ի՞նչ պատրուակով ճամբաներու վրայ կը նետեն կիներ որոնց ամէն ինչն ստած են: Ի՞նչ իրաւունքներու անուանով նաւակներուն մէջ կը զիւզեն կիսամերկ երախաներ՝ զանաթ ծովուն բացը տանելով ջուրին մէջ թափելու համար: Ի զուր յոյն արքայիսկստը փորձեր էր որբերն ազատել՝ կազմելով Մանախումբ մը որուն նախագահն էր վալին: Նախ պէյ ասոր հախառակեցաւ: Անպաշտ պան էակներու վրայ յարձակիլ, ի՞նչ աղուոր գործ: Եւ այդ գործին համար է որ ամբողջ զօրագունդեր կանչուեցան: Ճասնէն հազար հազի քաղաքը պատերազմական վիճակի մէջ կը պահեն: Աշխարհիս վրայ՝ ոչինչ կրնայ վատթիւնը չըքմեղացնել: Անոնք որ այդ հրամանները գործադրեցին, զինուորներ չէին:

Ինքնիրենդ կը հարցնես, այնպէս չէ՞, թէ ինչու այսքան տոգոյն եմ: Ատենով՝ այտերս վարդապոյն էին: Ատենով՝ ժպիւղ գիտէի: Բայց իմ քովիս մարթոկը տեսայ՝ այն պզտիկ տղուն զոր հետերնիս առած էինք: Արիւնը ժայթքեց: Շրջադեպտս կաս կարմիր ու տափ տաք եղաւ: Անկից ի վեր ինձի կը թուի թէ շնչերակներս ու երակներս նոյն հետայն պարպուեցան. իմ երիտասարդութիւնս խամրեցաւ ինչպէս նշենիներու ծաղիկները զոր մէկ գիշերուան մէջ գարնան սառնացութեամբ կը փճացնէ:

Աչքերս պահած են սարսափն այդ եղբական տեսարանին ուր խուսարը դիակներ կը ծածկէր: Եօթը տարի անցաւ, դեռ կը լսեմ՝ զինուորական կոշիկներու մրճահարումը, ազմուկը հրացաններուն զոր կը լեցընեն, կրճատումը գէշ իւզտած սուխններուն, իրարու փոխանորդող պահակներու համաչափ ոտնաձայնը: Ատիկա, նուազախմբին խորքն է, հեռաւոր հնչականութիւնը որուն վրայ կ'անջատուին խաղաղ կամ արագոչ անէծքները, ունոցները անա-

սունի որմէ ճաղուկները կը խլեն, պառաններուն հոնչիւնները, յուսահատ կոչերը երախաներուն որ «մայրի՛կ կ'ըսեն, մայրի՛կ», այդ բա՛ռը որ անոնց համար զօրութիւն մըն էր, տիեզերքն էր, ուրախութիւնն էր... Ա՛յ այդ ազազակը որ արտիզ միջնեւ խորը կը մտնէ ինչպէս սուր գաշոյնի մը սայրը: Երբեք չէի մտածած թէ ա՛յդ քան ալլազանութիւն կար մարդկային ցաւի արտայայտութեան մէջ... Հեռուն, թնդանօթը կ'որոտար: Բայց Ռուսերը սղջ Հայ մը պիտի գանէի՞ն:

Փողոցներուն մէջ խառն ի խուռն գիլուած էին կարափներ, գորգեր, անկողիններ: Ա՛հ, կառավարութիւնը լաւ կը պահէր տարագրեալներուն գոյքերը: Սըրտաշա՛րժ հսկածութիւն: Անկուշտ խուժանը մէկ վայրկեանի մէջ տուն մը կը պարպէր: Թուրք կիներ, որ քողարկուին խկ կը մտնային, ամէն տեղ կը մտնէին ու կ'ելլէին որպէս թէ իրենց տունն ըլլար, առարկաներ գուրս բերելով, պահարաններուն վրայ խուժելով, մահիճներու շեղջալայտը կոխտալով, եւ գիշատիչ լաճերու ջուրը անոնց կը հետեւէր, կրցածին գողնալով, քնացածը կտարտելով, օթոցներուն վրայ թքնելով, կերակուրի ամաններուն մէջ իրենց բնական պէտքերը յագեցընելով: Բացուած դռները, փրցուած փեղկերը՝ ընդհատուած տնական ներքին կեանքը կը մտնէին ամենու... Երկու թէյի բաժակ՝ սեղանիկի մը վրայ, վարդ մը ափսի մը մէջ, անկողին մը՝ վերմակը մէկգի նետուած. ոչինչ փոխուած էր ուրեմն...

Թալլողները ընկրկեր էին սակայն՝ անյուր տեսարանի մը հանդէպ: Այդ կզպանքը դիմացկուն էր: Թող տապալներ ու մուրճեր բերեն: Ծիւնի մը կը ցաւքէ, գրան մէկ թեւը տեղի կուայ՝ կարծես տկամայ: Վահմակը յառաջ կը նետուի ու յանկարծ կանգ կ'առնէ: Ամբողջ ընտանիք մը կը հանդչի. երկու ծերունի, քով քովի նստած՝ աչքերնին լալաբաւ, սղոց փունջ մը բարձերուն վրայ սփռուած եւ սր իրա-

բուռ ձեռք բռնած կը քնանան, մանկամորդ-
կին մը՝ կուրծքին վրայ սեղմած մանկիկ
մը որ բերանը կ'երկնցնէ դեռ կաթ ուտե-
լու համար: Պարսպ գաւաթներ՝ սեղանին
վրայ: Մահը մեղմ եղած է ատոնց համար:

Հինգ վեց տարեկան մանչուկ մը իր
անկողինը կը ճանչնայ, կը վազէ անոր
մօտ, ձեռքն անոր բարամբուռքին վրայ կը
դնէ. «Աս ի՞նչ է» կ'ըսէ յաղթական: Թուրք
տղաք կը հասնին, կը զգեստեն դայն, կը
կոխկրտեն, կը ջախջախեն: Անգլիականը,
ատելութիւնը մանկական դէմքի մը վրայ,
ոչի՛նչ կայ որ աւելի պիտի ըլլայ:

Բոցերը կը լիզեն պատերն ու ամենիք-
ներուն վրայ թեթեւ դրսնանքներու ձեւով
կը սողան ու կը պայթին, եւ ամպերը վեր
կ'ելլեն պայծառութեանը մէջ այգ աննը-
ման գեղեցկութեամբ Յուլիսի օրուն: Ծե-
րունի մը որուն կիսագէմքը հրդեհին
վառ խորքին վրայ կը ցցուի մարգարէա-
կան երեւոյթով մը եւ մազերը հովուն,
ձեռքը կը բարձրացնէ ու կը հայհոյէ.
«Մենք այլ եւս Աստուած չունինք...»: Ա-
մոլ մը վախէն մեռաւ մեր պատահաննե-
րուն առջեւ. կինը, կծիկ եղած, մանարտիկ,
լուսապսակաձեւ ճերմակ մաքուր մազի
վնջիկներով, այրը, գէմքով մը որ ժան-
տախտն իսկ պիտի ընկրկեցնէր: Պատանի մը,
խելագարուած, իր բոլոր զգեստներէն մեր-
կացած էր ու կը պտըտէր երգելով.

Ինձի տարիքս դո՛ւքն անցուցէ...

Ատորոտն իտալական վանքին որ ծո-
վափին վրայ կը յառաջանայ, ծովն իր
կոհակներովը մարմիններ է նետեր, որպէս
թէ մերժէր մեղսակից ըլլալ ոճիրին: Ա-
տոնց մէջ, կին մը կայ որ աշխարհ պինդ
կառչեր էր ժանտարմի մը ունին որ գայն
հետը քաշէր անգունգն էր տարեր:

Ապայ մը փողոցն ինձի մօտեցաւ. «Ե-
թէ ուզես, կրնաս Տրապիզոն մնալ»: Է՛ն
մօտիկ փողոցիկէն ներս նետուեցայ իւ-
կայն ու փախայ: Անկից յետոյ այլ
եւս դուրս չելայ: Ա՛յնքան աղջիկներ, է՛ն
սիրուններէն եւ է՛ն հարուստներէն, ձեռ-
բախալուեցան ու քաղաքին տուններէն մին

տարուեցան Նաիլ պէյի եւ Իթթիհատի իր
բարեկամներուն հաճոյքին համար: Աւելի՛
աղէկ է աքսորն իր վստահներով...

Իմ երկու թիկնապահներս, Թորոսեան
մայրիկը եւ Շուշանը, երբեք ինձմէ չէին
բաժնուիր: Անոնք յօնքերս ածիկեցին ու
երե՛ստ մանիշի երփնաջուրով (teinture
d'iode) մրտեցին: Հիմայ աշխարհ հոգ կը
տանէի տգեղնալու որքան ատենով աղուոր-
նալու: Տգեղութեանս մէջ միայն փրկու-
թեան յոյս մը ունէի, եւ կամ պէտք էր
մահմետական դառնալի: Բայց ատիկա կը
նշանակէր անմիջապէս Թուրքի մը հետ
ամուսնանալ: Թող որ ի՛նչքան այգպիսի-
ներ որ դեռ նոր հաւատուրաց եղած էին,
դարձեալ աքսորի դրկուեցան միւսներուն
հետ:

Ու խումբ խումբ, գացին անոնք, ծե-
րերը՝ ապուշցած՝ իրենց հին հագուստնե-
րու կապոցներով, կիները ցաւատանջ ու
փոքրիկ տղաքը, որ, իրենց ծրարիկը ու-
սերնուն վրայ, ճամբորդի խաղ խաղալ կը
կարծէին... Ժանտարմները զանաւր հարկը-
ներով կը համախմբէին: Անողորմ արեւուն
տակ, քրտինքն ու արցունքներն իրարու կը
խառնուէին: Տղեկ մը երբ պոսար, հրացա-
նի կոթի հարուած մը կը լռեցնէր գայն:
Եւ կարաւանը յառաջ շարժեցաւ յորձանա-
պոստ փոշիին մէջ զոր օդը կը հանէին
անոնց ծանր ոտքերը: Կ'անցնէին գինուոր-
ներով սահմանուած իտալական հիւպատո-
սարանին առջեւէն, ուր Պ. Կորրինի յու-
սահատութենէն բաղուկները կը գալարէր,
կատուած ու անճար: Քաղաքին դուռը, հար-
կահաւաքները տարագրեալներուն անցքին
կը սպասէին հաշիւը սահանջելու համար
անոնց որ այլ եւս քար մը չունէին գլուխ-
նին դնելու... «Չեմ ուզեր որ Հայոց հօսն
իսկ մնայ հոս» ըսեր էր կուռակալը. Արա-
բիոյ անապատները գացէք եւ աշխտեղ
հիմնեցէք Հայաստանը...»:

Միտքդ բեր մեր երբեմնի գրքի պատ-
կերները, ուր կը տեսնէինք գերի ժողո-
վուրդները՝ արջափ պէս՝ խարազաններու
սպանալիքին տակ քշուած գէպի նինուէ

եւ դէպի Բաբելոն: Միեւնոյն աւերեալ արտայայտութիւնն ունէին անոնք, նոյն գծնետեսիլ դէմքերը, նոյն պաշտպան ժեսթը մայրերուն, նոյն չարութիւնը դահիճներուն աչքին մէջ:

Տրապիզոն կ'այրի ու կը ճարճատի: Տրապիզոն ոչ եւս է: Ու շրթներս կը կրկնէին Գրիգոր Նարեկացիի աղօթքը մահու օրուան համար. «... Յորժամ անկեալ գնիմ դի անկենդան, կարկեալ ի խօսից, կաշկանդեալ ձեռօք, լքեալ անդամօք, խփեալ շրթամբք, կախուցեալ աչօք...»:

Ղորմելի տեսիլ, աշխարելի կերպարան, եզկելի դէմք... ցամաքեալ խոտ, թօթափեալ ծաղիկ, ծորեալ գեղ, շիջեալ զամբար, դատարկ ազգարան, սպտոեալ աղբիւր, թալկացեալ մարմին, ժողխեալ որովայն, քակտեալ տաղաւար, կոտորեալ ոստք, հատեալ ծառ, սղոցեալ արմատ, թողեալ տուն, հնձեալ արտ, ստորախուզեալ բոյս... թաղեալ գարշութիւն. մերժեալ ատելի, բարձեալ խէթ, անարգեալ կմախք եւ իբր զանախտան առ ոտն կոխեալ...»:

ՓՕԼ ՀԱՆՐԻ ՊՈՐՏՕ

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Յետաձգելով շարունակութիւնն ընդհանուր տեսութեանս արդի բուլէի հայ մտաւոր գործունէութեան արտայայտման եւ բաժնին վրայ, կ'ուզեմ քանի մը խօսք ըսել անցեալ երկու ամիսներուն մեր ազգային կեանքին մէջ պատահած քանի մը կարեւոր զէպքերու մասին, որոնց ոմանք արտապնդիչ նկարագիր ունէին, այլք՝ վշտառիթ:

Վշտառիթ զէպքերը՝ քիչ ժամանակի մէջ իրարու յաջորդող մահերն են Ամենայն Հայոց Հայրապետին, Երուսաղէմի Պատրիարք Դուրեան Սրբազանին, Տօքթօր Նանսէնին, Փրօֆէսօր Մարքուարթին, Պ. Պատրիկ Կիւլպէնկեանին, եւ այդ բաղմամեայ ու բաղմափառտակ պատկանելի դէմքերուն քով՝ երիտասարդ թանկագին ուժի մը՝ Տօքթ. Հրանդ Բէպտապէսեանին:

Գէորդ Է. ուղղամիտ, լուրջ ու ազնիւ նկարագրով օժտուած, իր ազգն ու եկեղեցին

խորապէս սիրող ու անոնց նուիրուած հարազատ Հայ մըն էր: Իր Հայրապետութեան շրջանը, — ուր ամենամեծ յոյսեր եւ ամենամեծ ազդաներ իրարու յաջորդեցին — ամենէն մրրկալիցներէն եղաւ զոր ճանչցած ըլլայ մեր պատմութիւնը:

Պալքանեան պատերազմներու միջոցին, ան վճարաբար ձեռք առաւ թրքահայ դատը, Հայոց ազգային հարցը, կազմեց Ազգ. Պատուիրակութիւնը, անոր նախագահ անուանեց Պօղոս Նուպար փաշան, անոր պաշտօն յանձնելով թրքահայոց դէմ վերսկսած հալածանքներու մասին Պերլինի դաշնագիրն ստորագրող պետութեանց եւ ամերիկեան կառավարութեան մօտ դիմումներ ընելու և խոստացուած բարենորոգմանց գործադրութիւնը պահանջելու գործը: Այդ օրերուն, հայկական դատի դեկավարման մէջ գործօն դեր ունեցող բոլոր կազմակերպութիւններն ըմբռնեցին որ այդ դատը ս եւ է դրական ու աւելական լուծում չէր կրր-